

Јован Вујошевић

ОЦЈЕНЕ О ТРИНАЕСТОЈУЛСКОМ УСТАНКУ У АРХИВСКОЈ ГРАЂИ

На почетку неколико напомена:

1. Ово саопштење се базира претежно на објављеној и необјављеној архивској грађи;

2. Узето у цјелини стање архивске грађе о том догађају, како наше тако и непријатељске веома је оскудно. Оно што постоји највећим дијелом је публиковано. Погледа ли се у структуру те документације, може се запазити да о јулском устанку 1941. године у Црној Гори директно говори једва стотинак докумената, од чега на документа Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Привремену врховну команду национално-ослободилачких трупа за Црну Гору, Боку и Санџак, и друга војна и партијско-политичка руководства Црне Горе отпада свега 13 докумената (од којих ниједан не говори о периоду 13—19. јул 1941. године!), око 30 их потиче од италијанских окупационих функционера и фашистичких команданата, а преко 50 од усташко-домобранских оружаних јединица и установа.¹ На тринаестојулске догађаје односи се и 7—8 докумената Централног комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда Југославије (готово искључиво ставови у прогласима или билтенима).²

Тако сиромашан фонд аутентичне архивске грађе о тим судбоносним јулским данима 1941. године приморава надлежне факторе да коначно пронађу средства и путеве како би се допрло до архивске грађе италијанских окупатора, у толико прије што нас од оног времена раздваја пуних 25 година. Било би такође неопходно да се одмах — мада је донекле већ касно — од учесника и актера догађаја у Црној Гори прибаве њихова сјећања и свједочења о 1941. години, као и о људима или догађајима који су се збили касније (особито о спорним питањима и о догађајима за које недостаје архивска грађа), како би се објективније и потпуније сагледале чињенице, резултати, процеси, концепције и планови, искуства и поуке, услови рада, конкретна и општа остварења;

¹ Види Зборник, том III, књ. 1 и књ. 4, издање Војноисторијског института, Београд 1950.

² Зборник, том II књ. 1.

3. Обимне политичке и организационе припреме за оружану борбу изведене су под руководством Комунистичке партије сасвим солидно, почев од прикупљања оружја и муниције и обуке омладинаца руковању оружјем па до широке политичке припреме чланова бројних ударних група и становништва за обрачун са фашистичким окупаторима. Око хиљаду осам стотина чланова КПЈ и око три хиљаде скојеваца, изванредног квалитета, били су чврст ослонац и гаранција успјеха у предстојећим окршајима;

4. У сусједним областима — Далмацији, Херцеговини, Санџаку, Косову и Метохији, као и Албанији — биле су дислоциране доста јаке италијанске, усташко-домобранске и квислиншке шиптарске оружане снаге, док су трупе њемачких окупатора биле незнатне (до једне чете у Пријепољу и Прибоју).³

*

Значај и посљедице онога што се средином јула 1941. године збило у Црној Гори могу се објективније оцијенити тек када се узму у обзир чињенице да су тих дана хитлеровске трупе улазиле у Смоленск и стремиле ка Москви и Лењинграду, да су у Африци и на другим ратиштима фашистичке армије убирале нове побједи и да се у поробљеној Европи готово нигдје није запажала организованија и већа антифашистичка активност.

Управо тада, када су Хитлер и Мусолини били на врхунцу своје моћи и када је изгледало да је све свршено, општи оружани устанак у Црној Гори био је деманти проповиједи да нема услова за борбу против окупатора. Био је то сасвим промишљен корак, систематски припреман од дана капитулације бивше краљевске југословенске војске до одлуке ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 8. јула 1941. године, којом је свим партијским руководствомом било наложено да одмах, што прије, почну са извођењем оружаных акција против фашистичких окупатора.

Тек што су ријечи историјског прогласа ЦК КПЈ од 12. јула 1941. године допрле до руку комуниста и родољуба, Црна Гора је захваћена устанком који је старо и младо покренуо у борбу за ослобођење. Стицајем околности десило се то сјутрадан по проглашењу квислиншке такозване независне црногорске државе под покровитељством фашистичке Италије.

Архивска грађа потврђује да је окупатор 13. јула 1941. био потпуно изненађен. „Устанак је букнуо истовремено скоро у читавој Црној Гори чији су гарнизони били савладани или посједнути или блокирани”.⁴ Цивилни комесар Мацолини, начелник италијанске Врховне команде Уго Кавалеро и други високи италијански функционери, истакли су занимљиву чињеницу да обавјештајна служба, полиција и остали органи окупационих власти

³ Архив Војноисторијског института (АВИИ), к. 143, 11/7 — 2 и к. 84, 4/51 — 1.

⁴ АВИИ, к. 776, 6/1а — 465.

уопште нијесу учили никакве симптоме који би открили припремање устанка.⁵ У толико је ефекат по Италијане био поразнији, па се — природно — у окупаторској архиви региструју појаве деморализације, растројства и панике, а нарочито на подручју Боке Которске.⁶ Отуда и оцјене да су избијањем 13-јулског устанка фашистичке трупе доведене у „нарочито тежак положај”, односно да је због тих догађаја за италијанске окупаторе наступио „период тешке ситуације”.⁷ Из блокираног Цетиња, сједишта Цивилног комесаријата и штаба дивизије „Месина”, Маццолини је радио-депешама број 420, 424, 427, 428, 430, 434, 437, 442 извјештавао Министарство иностраних послова и Врховну команду у Риму о току устанка, мада потпун садржај тих докумената није познат, јер се до њихових копија још није дошло. Уз то, пристизали су извјештаји да су „комунисти регуларно организовани”, да имају своју Врховну команду, чете и батаљоне, као и довољно оружја и муниције.⁸

Сачувана архивска праћа увјерљиво показује да су најодговорнији функционери фашистичке Италије били запрепашћени вијестима из Црне Горе о оружаном устанку, што се види из забиљежака министра иностраних послова грофа Ђана (Дневник)⁹ и Дневника начелника италијанске Врховне команде Уга Кавалера, који су већ 14. јула уписали констатације о насталој промјени у Црној Гори, чији је значај у потпуности засјенио садржај тек пристиглих поздравних телеграма са такозване петровданске скупштине црногорских квислинга од 12. јула 1941. године.

„Какви су људи ти устаници? Има ли их много?” — питао је Кавалеро.¹⁰ Нови извјештаји — који су пристизали у Рим из разних области окупиране Југославије — указивали су надлежнима у како незавидан положај су запали италијански окупатори у Црној Гори и да се, због тога, мора брзо и најенергичније интервенисати. Петнаестог јула, када је на Кошћелама настрадао читав италијански батаљон,¹¹ Ђано је забиљежио: „У Црној Гори прилично лоше. Цетиње је одсјечено, а устаници затворили све прилазе граду...”¹² Два дана касније, односно четири дана послије избијања 13-јулског устанка — када је већина од укуп-

⁵ Ugo Cavalero, *Cumando supremo*, Cappelli, Bologna, 1948. str. 117.

⁶ АВИИ, к. 551, 17/4а — 1 и 16/4а — 1; к. 776, 6/1а — 1/74.

⁷ О томе сведочи и извјештај усташког потпуковника Јаковљевића, који — поред осталог — каже: „Избјегли италијански војници су ме замолити да се о томе извијести италијански конзулант у Сарајеву, а овај да извијести талијанску Врховну команду, како би хитно послали тенкове и авионе као помоћ талијанским опседнутим гарнизонима“. АВИИ, к. 143а, 17/10 — 4.

⁸ АВИИ, к. 781, 1 — 3.

⁹ Дневник грофа Ђана, стр. 259.

¹⁰ Цит. дјело, стр. 149.

¹¹ Зборник, том III, књ. 4. док. бр. 154; В. Јанковић, А. Пејковић и И. Костић: Устанак и борба у Цеклину у јулу 1941, Историјски записи, књ. VII, св. 4 — 6, 1951, стр. 141.

¹² Дневник грофа Ђана, стр. 261.

но 130 карабињероко-жандармеријских посада била ликвидирана и када су нарасле устаничке снаге прелазиле на сљедећи, сложенији корак: ослобођење већих мјеста — Ђано је оцијенио да се „данас заправо води рат између Италије и Црне Горе”, додајући да се нада да ће фашистички војници „сами изаћи на крај с устаницима” и да „нећемо бити присиљени да тражимо њемачку помоћ”.¹³

Ондашња документација, међутим, указује и на то да је и војно-политичко руководство устанка у Црној Гори такође било изненађено. Наиме почетни успјеси у борбама против окупатора подигли су код устаника и народа самопоуздање и борбено расположење до те мјере да су у одреде ступиле нове стотине добровољаца, што је командама јединица причинило непредвиђене тешкоће. Та чињеница је ванредно упечатљиво дата у извјештају Мјесног комитета КПЈ за Цетиње: „Чим се чуло за акције одреда који су раније формиран и први пошли у борбу, људи су са оружјем или без њега пристизали са свих страна и скоро нема засеока из којих се људи нијесу латили оружја”.¹⁴ То је управо карактеристично не само за цетињски крај већ готово за све области Црне Горе (за стање у даниловградском срезу Бошко Ђуричковић каже: „Све је ступило у борбу против непријатеља или јој је на неки начин доприносило”,¹⁵ а Војо Тодоровић за срез подгорички наводи: „Сваки онај који је био способан за борбу једноставно се сам прикључио одредима”, итд.). Било је чак случајева, о чему свједочи Блажо Јовановић, да су сељаци самоиницијативно формирали оружане групе и у оним мјестима гдје није било комуниста и организација КПЈ.¹⁶ Очигледно, то нијесу биле акције мањих герилских одреда — како је у почетку било планирано — већ општи народни устанак. Оружана борба је попримала размјере које се заиста нијесу могле наслути.¹⁷

Веома сурове репресалије и бомбардовање ослобођених насеља и устаничких положаја, многобројни леци у којима се обешавало и пријетило, вођење преговора на појединим подручјима (да би се добило у времену) и ангажовање петоклонаша — све је то остало без већег утицаја на расламсавање устанка чији је биланс послје седмодневних борби био заиста величанствен: „Акције започете испадима слабијих герилских одреда претвориле су се у општенародни устанак” — писало је у „Саопштењима”, органу Привремене врховне команде, од 20. јула 1941. „Сви градови у Црној Гори су опсједнути. У нашим рукама налазе се: Служ, Вирпазар, Колашин, Беране” (сада: Иванград — примј. Ј. В.), „Андријевица, Шавник и Шаховићи. Према непотпуним по-

¹³ Исто, стр. 263.

¹⁴ Зборник, том III, књ. 1, док. бр. 7.

¹⁵ Б. Ђуричковић, Организација и развој устанка у срезу Даниловградском од капитулације Југославије до октобра 1941. ВИГ бр. 1/1950.

¹⁶ Блажо Јовановић, Први дани устанка у Црној Гори, Политика од 27. IV 1961.

¹⁷ Пуниша Перовић, Јулска ватра, Борба од 11. V 1961.

дацима заробљено је преко 3.000 талијанских војника и заплијењено много оружја и материјала. Уништено је и заплијењено више од 200 непријатељских камиона. Један непријатељски авион срушио се и изгорио у бјелопавлићкој равници. На једном аеродрому" (код Кикшића — примј. Ј. В.) „заплијењена су четири авиона. . . У току свих ових акција наши одреди су претрпјели жртве само у неколико мртвих и рањених. На сектору Цетиње, гдје непријатељ врши јак притисак, нијесу нам познати наши губици. Ниједан наш борац није заробљен".¹⁸

Иако изненађени устанком у Црној Гори, Италијани су реаговали врло брзо и одлучно. Још истог дана, када су почеле устаничке акције, они су предузели низ полицијских и политичко-пропагандних мјера, како би осујетили ширење оружаног устанка. Сјутрадан, 14. јула, против устаника у Боки Которској интервенисали су веома оштро, употребивши артиљерију, морнаричке јединице и ваздухопловство.¹⁹ Италијанска Врховна команда је потом наредила команданту италијанске IX армије да одмах предузме све мјере за сузбијање оружаног устанка у Црној Гори. Командант армије Пирцио Бироли издао је 15. јула „најжитније — повјерљиво наређење" подручним командама у коме је стајало да треба спровести најенергичније мјере како би се спријечио да се „герилски рат утњијезди и прошири" а како би се уништила устаничка жаришта, повратио „ред и мир" и „успоставила веза са Цетињем".²⁰ За гушење црногорског устанка италијански окупатори су ангажовали шест дивизија (Месина, Таро, Венеција, Пустерија, Каћатори деле Алпи, Пуље) и низ других мањих и самосталних јединица, као и дјелове дивизије „Марке" на црногорско-херцеговачком граничном подручју.

Окупационе власти су, осим тога, и на друге начине покушале да заплаше устанике. Тако је у квислиншком листу „Глас Црногорца" објављен чланак под насловом „Освета ће бити страшна". У лецима, бацаним из авиона, покушавало се успјесима на Источном фронту изазвати колебање међу устаницима: „Чему, дакле, борба?" Уједно се истицало да је то посљедња опомена и да ће — уколико се не преда оружје и не прекине оружана борба коју су називали луђачким гестом — услиједити „најстроже мјере" одмазде. На другом мјесту се каже: „Међу вама растурају се најизмишљеније вијести о току рата који се води у Русији. Знајте да је истина друга. Девет милиона војника Њемаца, Италијана, Финаца, Мађара, Румуна, Словака и Шпанаца уништило је Стаљинову линију и пред вратима је Москве и Лењинграда. За неколико дана од болшевичке Русије остаће само тужна успомена. . . Зар да на гробу Совјетске Русије извојује побједу комунизма шака његових црногорских присталица?"²¹

¹⁸ Зборник, том III, књ. 1, док. бр. 2.

¹⁹ АВВИ, к. 84, 2/20 — 1.

²⁰ Зборник, том III, књ. 4, док. бр. 149.

²¹ Глас Црногорца, бр. 10, од 21. VII 1941.

Устаничке снаге које су биле концентрисане на прилазима опкољених италијанских гарнизона Цетиња, Подгорице (Титограда), Никшића, Пљеваља, као и градова у Црногорском приморју, нашли су се пред великим тешкоћама и искушењима. Устанички фронтови су пред много надмоћнијим окупаторским снагама морали попустити. Масовност црногорског устанка илуструје и податак да је у њему учествовало преко тридесет хиљада људи сврстаних у око педесет батаљона. Италијански окупатори имали су осјетне губитке: око четири хиљаде заробљених, мртвих и рањених, док су црногорски устаници имали свега 72 избачена из строја.²² Био је то изванредан биланс у морално-политичком и војном погледу.

Руководство оружане борбе у Црној Гори изнијело је у својим првим актима циљеве и перспективе оружаног устанка: „Било би криво мислити да је та борба само ствар комуниста” — стоји у једном документу ПК КПЈ за Црну Гору. „Напротив, она је ствар свих искрених патриота, свих родољуба, свих оних који желе да се дође до националног ослобођења испод јарма фашистичког окупатора...” „Ради се о посљедњој борби за слободу нашег народа, у којој свако треба да изврши своју патриотску дужност” — каже се у прогласу Привремене врховне команде од 27. јула 1941. године. „Ми се боримо за људе, за народ...” — истиче се у другом документу Привремене врховне команде.²³ „Циљ акције Црногораца” — пише карабињерски капетан Гаспарино Ланђела — јесте: „избацили Италијане и постићи независност Црне Горе”.

Да би се остварили постављени циљеви, руководство оружаног устанка је — како се то види у сачуваној архивској грађи — подвлачило потребу монолитног јединства и дисциплине, напомињући уједно да ће коначна побједа бити осигурана једино у заједници са осталим југословенским народима: „Наш народ зна да је његова борба само дио оне ослободилачке борбе коју сви народи Европе воде за своје ослобођење испод фашистичког јарма. Његова вјера у скору побједу братске Русије не може се ничим поколебати, као што се не може поколебати ни његова вјера у сопствену снагу”.²⁴ Даље, у вези са разбијачким паролама „пре-рано је”, „треба сачекати”, „преслаби смо” итд., руководство устанка је подвлачило: „Зар се један народ икада сувише рано ослободио?”

У вези с тим, у већ поменутом прогласу Привремене врховне команде од 27. јула 1941 стоји: „Врховна команда позива сав народ да се бори против унутрашњег непријатеља, против оних који роваре против устанка, који задржавају батаљоне од поласка у борбу, који клеветају устанике, шире малодушност и дух капитулације пред непријатељем, јер су то они исти људи који

²² Зборник, том III, књ. 4, док. бр. 2.

²³ Зборник, том III, књ. 1, док. бр. 4.

²⁴ Зборник, том III, књ. 1, док. бр. 6.

су служили противнародне режиме, и преко 20 година издавали народ”.

У архивској грађи из оних дана може се видјети како је настајала војска побуњеног црногорског народа — „устаничка војска радног народа” или, како се наводи у документима Привремене врховне команде, „Национално-ослободилачка војска”: „Ми смо преконоћ, готово из ничега створили наше водове, чете и батаљоне, нашу поносну Национално-ослободилачку војску” — каже се у једном документу²⁵ На другом мјесту се констатује: „Наша народна војска није многобројна, али она може да врши свој велики задатак ослобођење нашег народа од окупатора. Она је брзо ослободила велики дио наше националне територије. Она је данас потпуно формирана и стоји у борби...”²⁶

Војно и политичко руководство је обраћало сталну пажњу на изграђивање оружаних снага револуције, на квалитете припадника те ослободилачке војске, на њену тактику која се састојала у сљедећем: „Стални покрет, повлачење, наступање, напад с фронта и иза фронта, са свију страна, тако да непријатељ не зна гдје смо ми, гдје је његов фронт”.²⁷

Тринаестојулски устанак имао је снажног одјека уопште, а нарочито у сусједним покрајинама — Херцеговини, Санџаку, Далмацији, па и у Албанији, о чему свједочи низ докумената из италијанске и усташко-домобранске архиве, а о чему и ПК КПЈ за Црну Гору, у својој резолуцији почетком августа 1941. године, поред осталог, истиче: „Досадашње оружане акције које смо водили у Црној Гори имале су опроман утицај на покретање и развијање национално-ослободилачке борбе у околним областима, а нарочито у Албанији, Херцеговини и Санџаку”.²⁸

У извјештају италијанског конзула у Скопљу од 24. јула 1941. године наглашава се да и у Скопље допире „упорне вијести” о устанку у Црној Гори, о жестоким окршајима између Италијана и Црногораца, додајући да тај црногорски комунистички покрет има тенденцију да се шири „према Пећи (тј. Косову и Метохији) и Скопљу” (Македонији и Бугарској).²⁹ Италијански генерал Далмацо, командат VI корпуса, у свом циркуларном писму потчињеним командама, 29. јула 1941, упозорава на „снажан устанак у Црној Гори комунистичких елемената” и на опасност да услед акција чишћења (у којима су ангажоване „знатне” италијанске снаге) црногорски побуњеници могу прећи у Херцеговину и Далмацију.³⁰

²⁵ Исто.

²⁶ Зборник, том III, књ. 1, док. бр. 4.

²⁷ Исто.

²⁸ Зборник, том III, књ. 4, док. бр. 2.

²⁹ АВММ, к. 84, 6/31 — 4.

³⁰ Па уједно наређује штабовима дивизија „Марке“, „Сасари“ и „Вергамо“ да то спречије.

Из прогласа Врховног пленума Освободилне фронте Словеније од 2. августа 1941. године види се да су вијести о 13-јулском устанку стигле и до словеначког народа: „Наша поробљена браћа у Србији, Црној Гори и Херцеговини“ — каже се у том прогласу — „већ су почела борбу“, па се Словенци позивају на још жешћу борбу против фашистичких окупатора, јер „истинска слобода није ствар која се може добити на поклон“.³¹

Владимир Дедијер је у свом Дневнику, под 18. јулом 1941, забиљежио: „Данас смо Лола Рибар и ја издали ванредан број „Радио-прегледа“ у част Црногораца који су се дигли на оружје. Стигла је вест да је скоро читава Црна Гора слободна!“³² Дакле, вијест о ономе што су црногорски устаници започели средином јула 1941. године доста се брзо ширила и свуда је примана као вијест од прворазредног значаја.

Предстојнику Павелићевог уреда у Загребу достављен је извјештај Заповједништва Војне крајине (број 121 од 22. јула 1941), у коме — између осталог — стоји: „... доказана војничка слабост и неспособност италијанских војних јединица даје повода за мишљење да је морална и војничка вриједност италијанске војске на подручју Црне Горе у опадању“, а потом се додаје: „Ове жалосне појаве указују на скори војнички слом талијанске војске у Црној Гори са могућим кобним посљедицама у Италији“!³³ Најзад, каже се и то да су усташко-домобранске снаге, дислоциране у Херцеговини, источној Босни и Санџаку, упућене на то да „спречавају проширење црногорског комунистичког покрета на наш териториј“.³⁴

Сумирају ли се сва та и бројна друга запажања, оцјене, страховања и наде, онда се може сматрати да је оцјена ситуације у Црној Гори у јулу 1941 — коју је формулисало руководство тзв. Војне крајине Независне Државе Хрватске — веома близу историјској истини, тј. да је 13-јулски устанак „изазвао догађаје које Талијани само уз велике жртве у људству и материјалу савладати могу“ и да је политика фашистичке Италије у Црној Гори „доживјела потпуни фијаско“.³⁵ Њемци су такође уочили значај збивања у Црној Гори. Забринуте стањем на том италијанском окупационом подручју, они су настојали да са својим полицијским и другим снагама припомогну око ликвидације устаника у Црној Гори.³⁶ О том њемачком директном захтјеву извјештена је и италијанска Врховна команда. Италијанске власти нијесу пристале да се Њемци мијешају у њихов „посјед“. Стога је одговор — дат преко дипломатских органа — ишао за тим да их одбије на

³¹ Зборник, том VI, књ. 1, док. бр. 10.

³² Дневник, I, стр. 23.

³³ АВИИ, к. 85, 21/14 — 1.

³⁴ И додаје даје „оружнички пуковник Јаковљевић упућен на најужу сарадњу талијанске војске и са њемачким јединицама“. АВИИ, к. 85, 21/14 — 1.

³⁵ АВИИ, к. 85, 17/9 — 1.

³⁶ АВИИ, к. 781, 1 — 4.

лијеп начин: Ваше снаге нам нијесу потребне, јер италијанске трупе управо приступају „енергичној акцији чишћења у Црној Гори”.³⁷ Уједно, надлежним војним руководствомима дата је директива да се појачају операције чишћења у циљу што брже нормализације ситуације у Црној Гори.³⁸ Очигледно, радило се о престижу фашистичких окупатора, који је црногорским устанком био озбиљно пољуљан.

Исто тако, требало би напоменути да је хуман поступак црногорских устаника према италијанским заробљеницима имао извјесног позитивног одраза на италијанску окупациону војску. „Никоме није узета лична спрема — одузето је само оружје, здрави су нахрањени, рањени превијени, мртви су одмах закопани” — стоји у једном документу са сектора Грахова.³⁹ И, даље: „Сава је заробљеницима одржао говор, а Станко Ковачевић је преводио на италијански језик. Потом су Италијани пренесени више Рисна и предати Италијанима”.⁴⁰ Ту чињеницу потврђују и документи из италијанске архиве: „Сант’инијеве снаге исти устаници отпустили су до далматинске планице и снабдјели их храном и водом”.⁴¹ На сличан начин поступљено је према италијанским заробљеницима у даниловградском срезу, у Жабљаку и Беранама, као и на осталим поприштима борбе. Стога је ПК КПЈ за Црну Гору — остврћући се на јулски устанак 1941. године — истакао да се оружаним устанком у Црној Гори знатан број италијанских војника деморалисао због претрпљених поразу и окршајима са устаницима. Осим тога, у оцјени ПК КПЈ за Црну Гору наводи се: „Преко три хиљаде заробљених непријатељских војника осјетили су да се црногорски народ не бори против италијанског народа, већ против свог и његовог заједничког непријатеља — фашизма”.⁴² Сматрам да би у таквом односу требало уочити једну од компонената које ће у повољним околностима (тек септембра — октобра 1943) под заставу НО покрета довести стотине и хиљаде италијанских антифашиста, и то управо из редова те италијанске окупационе армије.⁴³

О судбоносним и бурним данима устаничког јула 1941. године дала су своје оцјене најмјеродавнија руководства оружане борбе црногорског народа, а прије свега врховно руководство ослободилачке борбе народа Југославије, ЦК КПЈ и Врховни штаб, као и друг Тито у више наврата. С обзиром на њихов значај

³⁷ Исто.

³⁸ АВИИ, к. 781, 14 — 2. Командант XIV армијског корпуса је, на примјер, тих дана упозоравао своје потчињене: „Ми треба да вршимо прилисао, а не они на нас“!

³⁹ АВИИ, к. 2001, 16 — 1/3.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ АВИИ, к. 781, 1 — 3.

⁴² Зборник, том III, књ. IV, док. бр. 1.

⁴³ Од дивизија „Венеција“ и „Тауринезе“ у оквиру II ударног корпуса формирана је италијанска партизанска дивизија „Гарибалди“, а у другим крајевима Југославије створене су бројне италијанске партизанске самосталне чете, батаљони и бригаде у саставу НОВЈ.

— поготову зато што су те оцјене дате убрзо послѣје одипраних догађаја, са краће или дуже временске дистанце — ваља их се присјетити, како би се цјеловитије и лакше сагледала величина онога што је у Црној Гори урађено јула 1941. године.

Покрајински комитет је високо оцијенио слободарску и револуционарну свијест Црногораца, која је манифестована јулских дана 1941. „Када је 13. јула планула прва црногорска пушка против фашистичког окупатора, огроман дио црногорског народа сматрао је ту пушку као бојни поклич на борбу за свету народно-ослободилачку ствар. Црногорци, као вјерни сљедбеници својих предака, све „што се не хтје у ланце везати“, отишли су са пушком у руци спремни да на олтар слободе и части положу своје животе”.

У Билтену Главног штаба НОП одреда Југославије, 10. августа 1941. године, о тринаестојулском устанку речено је: „У Црној Гори је 13. јула букнуо општи народни устанак. Заробљени су скоро сви италијански гарнизони, осим у Цетињу и Подгорици. Свега је заробљено преко 4.000 Италијана са потпуном спремом и много убијено. Ради гушења устанка у Црној Гори, Италијани су послали нова појачања од својих и албанских трупа. . .” О том догађају ЦК КПЈ је дао своју оцјену у свом прогласу од 25. јула 1941. године,⁴⁴ а и касније је указивао на значај и поуке јулских дана 1941. за Црну Гору. Тако у прогласу од 7. новембра 1941. године — обраћајући се црногорском народу — ЦК КПЈ поред осталог истиче: „Црногорски народе! Ти си се први подигао на оружани устанак, када те је позвала Комунистичка партија Југославије. Ни казнена експедиција фашистичких љешинара, ни попаљена села, ни невине жртве које су пале од убилачке окупаторске руке, нијесу могле сломити твој борбени дух, твоју чврсту ријешеност да се и даље бориш против мрског окупатора до свог коначног ослобођења. Истрај, црногорски народе, у тој тешкој борби заједно са другим народима Југославије!”⁴⁵

Друг Тито је више пута говорио о тринаестојулском устанку у Црној Гори. Тако, поводом годишњице ослободилачке борбе у Југославији, друг Тито је — осврћући се на ситуацију у Црној Гори — поред осталог рекао: „У Црној Гори букнуо је општи устанак 13. јула, и он је као бура слистио скоро све окупаторске гарнизоне”.⁴⁶ Другом приликом, Тито је казао: „Послије тринаестог јула, послѣје црногорског устанка, неки људи из Црне Горе дошли су у Београд преко Херцеговине и Босне са легитимацијом партизанске односно устаничке власти. Они су ми причали много тога. Мислили смо да су претјеривали. Али, колико смо касније видјели, није било претјеривања. Заиста је то био један општи

⁴⁴ Зборник, том I, књ. 1. стр. 24

⁴⁵ Документи историје омладинског покрета Југославије, том I, књ. II, 1941 — 1942, стр. 50.

⁴⁶ Јосип Броз Тито, Говори и чланци, I св., стр. 69.

устанак у Црној Гори!"⁴⁷ Даље, друг Тито је о томе писао: „У Црној Гори већ је 13. јула под вођством комуниста организован и извршен општи народни устанак. Десетине хиљада Црногораца, на дати знак, напале су талијанске гарнизоне у читавој Црној Гори и заузеле све вароши осим Цетиња и Подгорице. . ."⁴⁸ А на Петом конгресу КПЈ друг Тито је о јулским догађајима у Црној Гори 1941. дао сљедећу оцјену: „Тринаестог јула 1941. подине букнуо је опћи народни устанак у Црној Гори, под руководством Комунистичке партије. . . Руководство устанка у Црној Гори правилно је оцијенило да је могућно дићи сав народ на устанак против окупатора, али није предвидјело шта треба радити да би се устанак продужио и учврстио, па ма шта се догодило, то јест да се десетине хиљада устаника не би вратиле кућама послје првих јачих тешкоћа, односно пораза".⁴⁹

Из свега изложеног, чини ми се, произилази:

1. Чињеница да је готово преко ноћи, за десетак дана, читава Црна Гора била у пламену ослободилачког рата, што наводи на закључак да је партијска организација Црне Горе била непрекидно у мобилном стању;

2. На ослобођеној територији срушена је окупациона власт, као и остаци старе власти и створени су први НО одбори, о чему постоји и низ материјала, међу којима Записник са избора Среског НО одбора за Беране заузима почасно мјесто као ванредан документ о стварању нове, народне власти у Црној Гори и Југославији;⁵⁰

3. Ударне групе и герилски одреди, припремљени још у периоду мај — јун 1941, нагло су израстали у оружаном устанку, па су створене чете и батаљони ослободилачке војске Црне Горе;

4. Цјелокупна сачувана и позната архивска праћа, као и пласлијератни прилози учесника, недвојбено показују интернационалистички карактер 13-јулског устанка 1941. године, јер је тада ријечју и дјелом испољена љубав и солидарност према осталим народима Југославије, Совјетском савезу и свим поробљеним народима, као и према антифашистички настројеним људима у редовима окупаторске војске;

5. Елементи стихије — који по правилу и неизбежно прате крупније револуционарне догађаје — чини ми се ни у колико не могу засјенити оно свијетло и неуништиво што је 13-јулски устанак 1941. оставио као путоказ и поруку не само Црногорцима него и свима онима који се боре против неправде и тираније, а за слободу и љепшу сјутрашњицу. Ти елементи стихије и почињене грешке, наравно, нико не може да негира и да их заташкава. Њих ваља такође проучавати, али у оквиру оног драматичног и

⁴⁷ Исто, св. VIII, стр. 164.

⁴⁸ Јосип Броз Тито, Борба народа поробљене Југославије, I, стр. 204.

⁴⁹ Пети конгрес, стр. 125 — 126.

⁵⁰ Оригинал тог записника чува се у Иванграду.

динамичног тока оружане борбе, да би им се дало мјесто које им одговара и да би се правилно схватили;

6. Такав размах и војно-политички резултати постигнути у јулу 1941. не би се могли замислити без солидних војно-политичких и организационо-техничких, планских припрема, без оне моторне снаге која је давала дух и дисциплину, јединство народа у борби против непријатеља — без Комунистичке партије и њених организација, без оних 1.800 црногорских комуниста и 5.000 скојеваца.